

הפרעות ביהודי בגדאד

חגיגה שבועות תש"א (1-2 ביוני 1941)

אסתר גליצנשטיין-מאיר

א. הקהילה היהודית בשלהי שנות השלושים

אין להכין את הפרעות ביהודי בגדאד, שנתחוללו בחגיגה שבועות תש"א, ללא ידיעת המיבנה החברתי של הקהילה היהודית בה ומקומה במערכת הכלכלית והפוליטית של עיראק.¹

בסוף שנות השלושים היו בעיראק כ-120,000 יהודים, רובם בבגדאד (90,000) ויתרם בכצרה (10,000), בכירוכך, במוצול ובעיירות ובכפרים קטנים.

החברה היהודית בבגדאד נמנתה רובה על המעמד הבינוני והבינוני-הנמוך, בקצה האחד שכבה דקה של בעלי-הון, סוחרים גדולים ובנקאים, ובקצה האחר – רובד תחתון של עניים מאוד, רובם מהגרים מהאזור הכורדי. העיסוקים העיקריים היו מסחר סיטונאי וקמעונאי ופקידות בבתי-מסחר ובמישרדי ממשלה. חלקם של בעלי המקצועות החופשיים לא היה גבוה, אם כי עלה על זה של החברה הכללית. גם אחוז בעלי-המלאכה ועובדי-הכפיים לא היה רב.

מאז עליית המלך פייצל לשלטון, בחסות הבריטים, באוגוסט 1921 חלה התקדמות במעמד היהודים בעיראק. מהיותם גורם משכילי-יחסית ונאמן לבריטים, הם שולבו במימשל והיוו אחד היסודות שהשלטון נשען עליהם. הבריטים נאלצו להיעזר ביהודים ובנוצרים, מפני שאלה היו היחידים שהיו מסוגלים ומוכנים לשרתם. החשדות והשינאה שרווחו בציבור כלפי פקידים אלה היו גדולים.²

בעלות גאזי לכס-המלכות בספטמבר 1933 הורע יחס השלטונות והציבור הערבי אל היהודים. ניצני האיבה שצצו בסוף שנות העשרים נעשו בראשית שנות השלושים

1 המקורות לעבודה זו מצויים רובם בארכיון הציוני המרכזי בירושלים ומיעוטם בארכיון יד ושם. מגוונות ביותר הן התעודות שבאצ"מ, חלקן נכתב בסמיכות-זמן לפרעות. בהן עדויות של אנשים שהגיעו מבגדאד לארץ, מיכתבים שהגיעו מעיראק, ידיעות שנאספו על-ידי גורמים שונים בסוכנות היהודית ובהנהלה הציונית ועוד. המקורות העיקריים שבארכיון זה הם: (א) דו"ח ועדת החקירה הממשלתית העיראקית על הפרעות (המתפרסם בחוברת זו של 'פעמים'); (ב) דו"ח של אחד האישים המרכזיים בהנהגת הקהילה בבגדאד, שנראה לי כי כתבו הוא יוסף אלכביר; (ג) עדות שמסר משה יתח (ארצישראלי שחי שנים רבות בעיראק) למ' שרתוק בארץ ביולי 1941; ומיסמכים נוספים. המיסמכים האלה מתפרסמים בחוברת זו להלן. שונים בטיבם המיסמכים המצויים בארכיון יד ושם, הכוללים עדויות שגבתה ועדה מטעם משרד ראש-הממשלה בישראל בשנת 1960 לקביעת היקף הנוקים שנגרמו ליהודים בפרעות אלו, ועיקרם העדויות של עזרא חדר ואברהם תוויה.

2 על-פי דיווחו של סרני לסוכנות, 3.2.1943, S25/5289, עמ' 3.

לשנאה גלויה מלווה תעמולה אנטי־יהודית, המקיפה שכבות רחבות, מדלת־העם ועד חוגי האינטליגנציה.

בשנות השלושים הושפע היחס אל היהודים לא רק מן המסורת הדתית של האסלאם – המכיר, כידוע, בזכות היהודים להתקיים, אך בתנאי הפליה והשפלה – אלא גם מגורמים נוספים, חלקם בהשפעה שבאה מחוץ לעיראק וחלקם כתוצאה של זרמים רעיוניים ושל שינויים בחברה ובמדינה העיראקית.

מורים סורים ופולסטינאים הוזמנו בשנות העשרים על־ידי המלך פייצל כדי לקדם את החינוך. מורים אלה, שגם בארצות־מוצאם היו גורם לאומני ואנטי־בריטי מתסיס, הוסיפו להפיץ את דעותיהם בקרב תלמידי בתי־הספר בעיראק. בעקבות המרד הערבי בארץ־ישראל, הגיעו לעיראק במחצית השנייה של שנות השלושים גולים ופליטים מקרב המורדים הערביים, ובאוקטובר 1939 הגיע גם המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל־חוסייני, עם קבוצה של מנהיגים וראשי־כנופיות.³ המופתי התקבל בהתלהבות רבה,⁴ ומיד החל לפעול למען התנועה הלאומית הפאן־ערבית ותוך זמן קצר היה לאחד האנשים המקובלים ביותר בקרב אנשי ההנהגה הפוליטית וקציני־הצבא.⁵ ואף בקרב המוני־העם.⁶

הגולים הללו, שב־1941 נאמד מספרם בכ־300 בקירוב,⁷ היוו גורם מרכזי בהפצת תורת הלאומיות ושנאת הציונות בקרב בני־הנוער, בחיזוק התנועה הפאן־ערבית והפאן־מוסלמית, שהיו לה אוהדים בקרב אנשי השלטון, ובהגברת מעורבותם של ערביי עיראק בעניין ארץ־ישראל. נושא זה קיבל מישנה־חשיבות לא רק מפאת התעניינותם של הגולים הפולסטינאים במתרחש במולדתם, אלא גם בגלל תפיסתם הלאומית הפאן־ערבית שעניין ארץ־ישראל היה חלק חשוב ובלתי־נפרד ממנה. ברעיונותיהם הלאומיים נתמקד מאבקם נגד שני גורמים: האימפריאליזם הבריטי והצרפתי והתנועה הציונית. תעמולתם הציגה את היהודים כמשתפי־פעולה עם הבריטים ובתוקפם את 'הציונים' הם לא הבחינו לעיתים כלל בין 'ציוני' ל'יהודי'.⁸

3 ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, תל־אביב 1965, עמ' 73.

4 כהגדרתה של ועדת־החקירה למאורעות 1-2 ביוני. ראה גם: ח' כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט עמ' 162, הערה 34; וכן: G. Kirk, *The Middle East in the War*, London: 1953 p. 61

5 ל' הירשוביץ, שם, עמ' 86. הציר האמריקני העריך, כי המופתי 'הוא עתה האיש החשוב ביותר ובעל ההשפעה הרבה ביותר בעיראק... הוא רכש לעצמו תומכים רבים בארץ־ישראל ובסוריה, וגם בעיראק אוהדיו מרובים והוא נהפך לכוח שיש להתחשב בו בעולם הערבי'. יש לציין שהשגרירות האמריקנית ניזונה בעיקר ממקורות־מידע בריטיים, ואלה ייחסו למופתי חשיבות רבה בגלל השפעתו בארץ־ישראל.

6 על כך מוסר מודיע ערבי המספר, בין היתר, שהמופתי נהג להתפלל במסגדים שונים כדי להגביר את הפופולאריות שלו. ראה: 'From a conversation with an Arab' 1.10.40 אצ"מ, Z4/14,797

7 י' שמעוני, מדינות ערב, תל־אביב 1977, עמ' 315.

8 עזרא חדר העיר שיבשיל ההמונים היה ה"מונח" ציוני ויהודי היינו הך', ראה: יד ושם 18.7.1960 B/4-1a

משינאתם את הציונים ואת הבריטים, סייעו המורים והגולים הפלסטינאים להגביר את האהדה לנאצים ולהחדיר את תורת־הגזע האנטי־יהודית.

הפעילות הנאצית בעיראק בשנות השלושים היתה חלק ממאמצי של גרמניה למשוך את הערבים לצידה והתרכזה במידה רבה בתחום התעמולה.⁹ השגריר הגרמני, ד"ר גרובה, שהיה מזרחן בעל ידע בתרבות ובלשון הערבית, ניצל את תיסכולה של האינטליגנציה הלאומנית ואת אי־שביעות רצונה הכללית מן המצב הפוליטי־חברתי, לשם הפצת התעמולה הנאצית.¹⁰ הגרמנים רכשו את העיתון הנוצרי 'אל־עאלם אל־ערבי', ובין היתר פירסמו בו בהמשכים את 'מיין קאמף' של היטלר.¹¹ הם הפעילו בית־קולנוע שהקרין סרטים גרמניים במחירים מוזלים; בבתי־קפה הושמעו השידורים בערבית של רדיו ברלין, ולאחר הקמת הציר המשיך בשידורים רדיו בארי האיטלקי. זכויות היצוא והיבוא עם גרמניה הועברו לידי סוכנויות ערביות, כדי לפגוע בסוחרים יהודים, ואורגנו ביקורים של קבוצות אינטלקטואלים — מורים, עו"ד, עיתונאים — ושל קציני־צבא ואחרים בגרמניה, כאורחי המפלגה הנאצית.¹²

להשפעת הגולים הסורים והפלסטינאים ולתעמולה הנאצית היה בודאי חלק חשוב בליכוי השינאה ליהודים בעיראק ובעיצוב מאפייניה, אולם גורמי השינאה היו מצויים בתוך החברה העיראקית עצמה. חוסר אחידותה של החברה בעיראק, המורכבת מרוב שיעי וממיעוט סוני שליט המהווה כ־40% מן התושבים, שמחציתם כורדים; בדלנותם של הכורדים־הסונים בצפון ההררי של המדינה והתנגדותם לשלטון שהיה בידי סונים לא־כורדים; קיומן של קבוצות מיעוט נוספות: יהודים, נוצרים, פרסים, אשורים, תורכים ועוד¹³ — כל אלה העמידו לפני השלטון בעיות תמורות, ולפני התנועה הלאומית — אתגר.

אחת המטרות של התנועה הלאומית, שהתפתחה והתחזקה מאוד בשנות השלושים, היתה לבטל את זכויותיהם המיוחדות של העדות והמיעוטים השונים ולהשליט את ריבונותה המלאה של המדינה על כלל אזרחיה. ביטוייה הברוטה של מגמה זו היה הטבח באשורים בשנת 1933. גם היחס אל היהודים היה מושפע ממגמה זו.

גורם אחר, שייחד את היחס ליהודים, נבע ממצבה המדיני של המדינה, העצמאית־לכאורה והקשורה בהסכם בעל אופי קולוניאלי עם בריטניה. השינאה לבריטים והשאיפה להשתחרר לגמרי מעול השלטון הזר הקיפה את רוב תושבי־הארץ והיתה מטרתה העיקרית של התנועה הלאומית. ראית היהודים כתומכי הבריטים וכאחד מן מסודות המישען של שלטונם בעיראק גרמה לכריכת השינאה לשליטים האירופאים

9 הירשוביץ, שם, עמ' 28.

10 עזרא חדר, יד ושם 03/1406, וכן G. Kirk, *ibid.*, pp. 57-58.

11 ח' כהן, שם, עמ' 162.

12 עזרא חדר, שם, עמ' 6-7; ח' כהן, שם, עמ' 102; M. Khadduri; G. Kirk, *ibid.*, p. 58.

Independent Iraq, London 1951, p. 173

13 שמעוני, שם, עמ' 184-185.

עם השינאה ליהודים. גם האהדה של חלק מההנהגה הפוליטית ושל הציבור לנאצים נבעה במידה רבה משאיפה לעצמאות, והיסודות האנטי־יהודיים שבתורת־הגזע הנאצית שירתו את מתנגדי הבריטים ואת שונאי היהודים כאחד.

מגמות המודרניזאציה בחברה הערבית השפיעו אף הן על מצב היהודים בעיראק. עם התפשטות ההשכלה בקרב המעמד הבינוני והתחזקות המגמות הלאומניות, גברה מגמת העיראקיאציה: העברת התפקידים המינהליים והמישורות הציבוריות לידי ערבים.¹⁴ מגמה זו שנראתה בכירור משנת 1934 היתה עתידה להחריף בשנות הארבעים, והיהודים, שהתרכזו בערים והיוו כרבע מתושבי בגדאד, היו נפגעים העיקריים. רבים פוטרו ממישרותיהם בממשלה וחדשים לא התקבלו, בבתי־הספר התיכוניים ובקולג'ים נקבע 'נומרוס קלאוזוס' בלתי־רשמי, ועוד.¹⁵

ביחס כלפי היהודים בעיראק בשנות ה־30 וה־40 היו כל המאפיינים של האנטישמיות המודרנית באירופה — והרי גם שם היא היתה מכוונת לא אל כלל העמים השמיים אלא אל היהודים בלבד — והמאפיינים הם:¹⁶ מסורת של שנאה שבבסיסה 'סטריאוטיפ' של דמות היהודי; תמורות חברתיות ותסיסה חברתית, תהליכי עיור והתחרות כלכלית היוצרים מתיחות בין היהודים ובין קבוצות בחברה הכללית; שימוש באנטישמיות ככנשק פוליטי ועוד.¹⁷ אנטישמיות זו היתה תוצאה של המצב הפוליטי, הכלכלי והחברתי. היא נבעה מניגודי שאיפות בתחום הלאומי, מהתחרות מעמדות בתחומי כלכלה וחברה ומצרכיה של התנועה הלאומית. הלאומנים ניצלו את רגש הבוז ליהודים שיסודו במסורת האסלאם, ותוך שימוש ברגשות דתיים, דעות קדומות, מתחים עדתיים, חברתיים וכלכליים ושאיפות פוליטיות ליבו את השינאה ליהודים והציגום כגוף זר, כאויב וכבוגד. להשפעת המורים והגולים הסורים והפלסטינאים, ואחרי־כן — הנאצים, היתה, כמובן, חשיבות רבה בהעמקת השינאה, בהפצתה ובעיצוב בסיסה האידיאולוגי על רקע לאומני, אולם גורמים אלה לא הם שהצמיחו את השינאה ליהודים בעיראק.

במחקרו על התנועה הציונית בעיראק, אומר חיים י' כהן כי: 'השינאה ליהודים היא מוצר חוץ שיובא לעיראק בשנות העשרים על־ידי הסורים והפלסטינאים', ובשנות השלושים — על־ידי הגרמנים, וכי חולשת המשטר לאחר מות פייצל 'נתנה הזדמנות

14 סרני מתאר את התהליך: 'כשהדור הערבי הראשון המסוגל לפי חינוכו לכהן במשרות ממשלתיות הופיע על הבמה, החלו דוחקים את רגלי היהודים... "הטיהור" הזה נעשה בהדרגה, בלי הכרזות פומביות. קצב דחיקת היהודים נעשה יותר מהיר אחרי ביטול המאנדאט הבריטי'. מסרני לסוכנות, 3.2.1943, אצ"מ S25/5289.

15 הגבלות אלו היה אפשר לעקוף לפעמים, באמצעים שונים.

16 ראה: ש' אטינגר, האנטישמיות בעת החדשה, תל־אביב 1978, עמ' 1-24.

17 בהקשר זה מעניינת עמדתה של ס' חיים במאמר על ספרות ערבית אנטישמית: 'אנטישמיות היא מלה שמקורה אירופאי, המתארת שנאה ליהודים. גם הראציונאליזאציות הבאות להצדיק שנאה זו מקורן אירופאי. אך לא העמדה ולא הראציונאליזאציות אינן מיוחדות לאירופה, ולכן אין זה פאראדוקסאלי לחפש דוקטרינות אנטישמיות בספרות שמית', S.G. Haim, 'Arabic Antisemitic Literature', *Jewish Social Studies*, vol. 17 (1955), p. 307

לגורמי חוץ להתגבש ולפעול בתוך עיראק עד כדי כך שיכלו להשפיע על הדור המוסלמי הצעיר ולעורר בו שנאה ליהודים.¹⁸ דעה דומה, אם כי בהקשר אחר, מעלה מ' פרלמן, בהגדירו את האנטישיות כתגובה ספציפית למעמדם של היהודים במודרניזאציה של החברה ולא־מאנציפאציה היהודית. לפיכך לא היתה האנטישמיות אפשרית בחברה הערבית, והיה אפשר רק ליבא אותה מבחוץ, מתוך חיקוי.¹⁹ נראה לי כי המצב שתואר לעיל מלמד, שהיחס אל היהודים לא זו בלבד שהוא ניתן להגדרה כאנטישמיות; הוא אף נובע מהתפתחויות אימאננטיות בחברה העיראקית. עם זאת אין להתעלם מכך שבשנות השלושים הקיפה האנטישמיות מיעוט — אותו ציבור עירוני שהושפע מן התרבות המערבית ובה במגע עם יהודים. אולם היה זה מיעוט תוסס ופעיל, היתה זו השכבה שהנהיגה את עיראק ועתידה היתה להפיץ את האנטישמיות גם בקרב שכבות העם הרחבות.

בסוף שנות השלושים, ובעיקר בעשור הבא, החריפו כל אותן מגמות אנטישמיות והחל להתבלט יסוד נוסף: שימוש הולך וגובר בשנאת־ישראל, על־מנת לפתור בעיות־פנים, להסיח דעתם של חוגים ממורמרים, ולהגביר את הכוח הפוליטי של קבוצות ומפלגות. תפקיד חשוב בהפצת האנטישמיות וההסתה נגד היהודים מילאו השלטונות בעיראק, בראשותם של נורי סעיד והעוצר, במטרה לחזק את מעמדם הרופף וללכד סביבם את בני העדות והקבוצות השונות בחברה.²⁰

ב. הרקע הפוליטי לפרעות

אחרי הניצחונות הגרמניים באירופה, גברה בעיתונות בעיראק הנימה העויינת כלפי בריטניה, והממשלה סירבה לנתק את יחסיה עם איטליה לאחר שזו נכנסה למלחמה ביוני 1940. השגרירות האיטלקית הוסיפה לפעול כמרכז־קשר עם אוהדי הציר שכוחם הלך ורב. ראש־הממשלה, רשיד עאלי אל־פילאני — שהיה משפטן במקצועו, לאומני קיצוני, אנטי־בריטי ופרו־נאצי — קיים קשרים עם הגרמנים. הבריטים דרשו ממנו לנתק את היחסים הדיפלומטיים עם איטליה, ועל רקע זה פרץ משבר ממשלתי, שבסופו הוא אולץ להתפטר (31 בינואר 1941). כעבור ימים אחדים הרכיב טהה אל־האשמי (שר־ההגנה בממשלה היוצאת) ממשלה חדשה.

בעקבות האירועים האלה מינו הבריטים (13 בפברואר 1941) שגריר חדש, את סיר קינאהאן קורנוואליס, מומחה לענייני ערבים, שבמשך 14 שנה שימש פיועץ למיניסטרוֹן הפנים בעיראק. בהגיעו לעיראק (3 באפריל) נתברר לו כי אירעה הפיכה צבאית על־ידי ארבעה קציני־צבא בכירים ('ריבוע הזהב'). הקצינים פעלו בשיתוף עם פוליטיקאים אחדים, בהם רשיד עאלי והמופתי הירושלמי. ראש־הממשלה התפטר,

18 ח' כהן, שם, עמ' 161-162.

19 הערות למאמרה של ס' חיים, שם, עמ' 313.

20 ר' בהרחה, H.P. Luks, 'Iraqi Jews during World War II', *Wiener Library Bulletin*, vol. XXX (1977), pp. 30-39

העוצר, האמיר עבד אל-אלאה, נמלט לעבר-הירדן עם כמה מתומכיו, בהם נורי אל-סעיד, ובראשות הממשלה החדשה הועמד רשיד עאלי אל-כילאני. היה ברור כי זו ממשלה בעלת אוריינטאציה פרו-גרמנית, שאנשיה קיוו להשיג מהציר מה שלא יכלו להשיג מידי הבריטים.

בניגוד לדעת הגנרל וייול, המפקד הראשי של הכוחות הבריטיים במזרח-התיכון, החליט צ'רצ'יל שיש לכבוש את עיראק.²¹ ב-17 באפריל נחתו הכוחות הראשונים מהודו בבצרה, בהתאם לתנאי החוזה הבריטי-עיראקי; אך רשיד עאלי סירב להתיר כניסת כוחות נוספים לפני שיפנו הראשונים (28 באפריל). כאשר הנחיתו הבריטים כוחות, הקיף צבא עיראקי את הבסיס האווירי הבריטי בחבאניה.

כאמצע מאי נכבשה בצרה בידי הבריטים. אך מאחר שהם התמקמו ברובע עשאר שליד העיר וסירבו להיכנס לתוכה, ניצל ההמון את המצב, פרץ לרובע המיסחרי, בזז והרס חנויות רבות של יהודים בו.²²

כוחות בריטיים, שנשלחו מארץ-ישראל ומעבר-הירדן, חצו בינתיים את גבולות עיראק ב-10 במאי, וב-30 בו הושלם כיבוש המדינה. רשיד עאלי, המופתי ותומכיהם נמלטו לאיראן. הכוחות הבריטיים חנו בקרבת בגדאד, חיילי הצבא העיראקי המובס נתפזרו. בראשון ביוני שב העוצר עבד אל-אלאה לבירה, ובשעות אחר-הצהריים פרצו הפרעות ביהודים.

בשני חודשי שלטונו של רשיד עאלי היו היהודים שרויים בחרדה עמוקה. באמצעי-התקשורת ובאסיפות פומביות הושמעה תעמולה אנטי-כריטית ואנטי-יהודית; סכומי-כסף גדולים נסחטו מן הקהילה ורכוש רב הופקע לצורכי המלחמה; חברי תנועת-הנוער 'אל-פתוה' אורגנו בכנופיות בשם 'כתאיב אל-שבאב', שהיו כפופות לשר הממונה על האינפורמאציה, יונס אל-סבעאוי, ובידיהם הופקדה השמירה על הסדר בעיר.²³ צעירים אלה, שהתחנכו בתנועות-נוער שוביניסטיות ואנטישמיות, היו מעורבים במרבית הפגיעות ביהודים; מה עוד שהתפקיד שהוטל עליהם והנשק שנמסר לידיהם העניקו להם יד חופשית. הם הפקיעו שני כתי-ספר יהודיים²⁴ ויזמו התנפלויות

21 על הפרשה ראה: E. Kedourie, 'Wavell and Iraq, April-May 1941', *Arabic Political Memoirs*, London 1974, pp. 273-282

22 E. Kedourie, 'The Sack of Basra and the Farhud in Baghdad', *ibid.*, pp. 288-291

23 עזרא חדר, יד ושם, 03/1406, עמ' 11; 'מילואים לעדותם של נהגים', 13.7.41, אצ"מ S25/5289; דו"ח ועדת החקירה, אצ"מ S25/5289 (הדו"ח במלואו פורסם לראשונה בעברית בשנת 1958, בחוברת זו הוא מתפרסם לראשונה בעברית, ראה עמודים). מידע שמסר י' ע' (יצחק עזריהו?) אחרי שחזר מביקור בן שבועיים וחצי בעיראק, 6.8.41, אצ"מ S25/5289; וכן — S. Haim, 'Aspects of Jewish Life in Baghdad under the Monarchy', *Middle Eastern Studies*, vol. 12 (1976), p. 192

24 תוויה ואחרים טוענים, כי מהמיסמכים שנמצאו באחד מבתי-הספר הוכח, שהיתה להם תוכנית להשמרת יהודי בגדאד, מפני שדובר בהם על חלוקת הרחובות והפקדת חברים אחראים לכל רחוב. אולם הואיל ובמיסמכים אלה לא מצויין בפירוט מה תכליתה של התארגנות זו, נראה לי כי עדות זאת טעונה ביסוס ממקורות נוספים. ראה: עדות תוויה, יד ושם B/4-1a; וכן על הפרעות ביהודי עיראק, 22.7.41, אצ"מ S5/2663.

על יהודים בתואנה שהם מרגלים או שהם מאותתים למטוסים הבריטיים החגים בשמי בגדאד. תוויה מספר כיומנו על התפרצות לבית ורציחת נער, על המון חמוש בסכינים שחיפש מרגלים בבית-החולים היהודי 'מאיר אליאס', והדבר גרם לסגירתו, על רציחת מנהל תחנת-רכבת ועוד.²⁵

אנצו סרני, שגיע לבגדאד כעשרה חודשים אחרי כן, התרשם מן הדברים ששמע: 'באוירה המחושמלת של הימים האלה, כל "תנועה" של יהודי, עצם קיומה של קהילה יהודית גדולה "זרה" בעיר-הבירה, היו עלולים לשמש "פרובוקציה".²⁶ הקהילה הגיבה בהסתגרות, בעיקר של נשים, והגישה תלונות לראש-הממשלה. החרדה מפני פרעות היתה רבה, אולם לא ידוע על פגיעות ביהודים בסיוע השלטונות. אפילו סמכויות השיטור והנשק ניטלו מפלוגות-הנוער, מאחר שהצורה בה הן ניצלו את סמכויותיהן עירערה את השקט והביטחון בעיר. הפקידות הגבוהה, מפקד-המשטרה, ראש-העיר ורשיד עאלי עצמו התנגדו לכל הפרת-סדר. מניעת מעשי-לינץ' ביהודים היתה חלק ממדיניות השלטון.

ביום שישי, 30 במאי 1941, אחרי שנמלטו חברי-הממשלה ומפקדי-הצבא, נשאר בעיר השר יונס אל-סבעאוי והוא מינה את עצמו למושל-צבאי. אולם שלטונו לא ארך אלא שעות אחדות. ב-11 בכוך הוא נאסר ואופשר לו לצאת לאיראן. את מקומו תפסה 'ועדה לביטחון ציבורי' ובה ראש-העיר ארשד אל-עמרי, המפקד-הכללי של המשטרה חסאם אל-דין ג'מעה, מושל מחוז בגדאד ח'אלד אל-זהאוי והקולונל עבד אל-חמיד ראפת. הועדה פירסמה שלוש הודעות, שבהן הבטיחה לשמור על חיי האזרחים ועל רכושם, פיזרה את אירגוני-הנוער ודרשה שיסגירו את נשקם; ובהודעה רביעית, שפורסמה למחרת, הודגש שלועדה תוכנית-פעולה שקיבלה תמיכה מאישי-ציבור ומפקדי-צבא. חברי-הועדה הכינו תוכנית לשמירה על ביטחון העיר והיא הועברה לידיעת האחראים: מפקדי-המשטרה, מושל-המחוז, המשטרה הצבאית ועוד. בערב פורסמה הודעה חמישית בדבר הסכם שביתת-נשק עם הכריטים, והיא קראה לתושבים לשוב למסלול-חיהם הרגיל.²⁷

בשבת, 31.5.41, החלו החיילים לשוב מן החזית, מתוסכלים מתכונתם ומחפשים פורקן לזעמם.

ג. הפרעות

1. מהלך הפרעות

ביום ראשון, חג השבועות 1.6.41, יצאו יהודי בגדאד לחוג את החג ואת הניצחון הבריטי. חלק מנכבדי הקהילה ומצעיריה הלך לקבל את פני העוצר, שהגיע לעיר לפני-

²⁵ 'The Diary of Abraham Twena', *The Scribe*, vol. 2 (May-June 1973), No. 11, p. 4; עזרא חדר, יד ושם B/4-1a; עדות אברהם צאלח עובד, 30.6.60, יד ושם B/4-1a.

²⁶ מסרני לסוכנות, שם, עמ' 5.
²⁷ דר"ח ועדת החקירה עמ' 4, 'מסיבותיהם של מאורעות בגדאד', עמ' 4-3.

הצהריים. ליד גשר אל-ח'ר נתקלו בהם אנשי-צבא והתנפלו עליהם. יהודי אחד נהרג ו-16 נפצעו. המשטרה העבירה את הנפגעים לבית-החולים, והמון צבא עליהם ודרש להסגיר לידיו את העובדים היהודיים של בית-החולים. המשטרה פיזרה את ההמון.²⁸ תוך שעות אחדות אירעו התנפלויות מספר בתוך הרובע היהודי: ברחוב ע'אזי החוצה את הרובע לאורכו נרצחו שני יהודים; ובהמשך הרחוב, בקטע הקרוי באב אל-שייח', התנפל ההמון על יהודים שנסעו במכוניות ובאוטובוסים, התעלל בהם באכזריות, פצע והרג כמה מהם.²⁹ גם בשכונת אבו-סיפין, הסמוכה לרחוב ע'אזי, נרצחו שמונה. בינתיים התקהל המון ברחוב, והמשטרה שירתה באוויר לא הצליחה לפזרו. כתוצאה מכך החלו המתקהלים להתפרץ לבתי יהודים, לרצוח, לפצוע ולשדוד. הפרעות התפשטו לרחובות אחרים ונמשכו עד שעות-הלילה המאוחרות. למחרת בבוקר התחדשו המאורעות והקיפו גם את השכונות מחוץ לרובע היהודי שבהן התגוררו יהודים: אל-כר', אל-אעט'מיה ואל-כראדה.³⁰ תנויות היהודים באזור המיסחרי ברחוב רשיד נשדדו על-ידי ההמון. לקראת הצהריים, לאחר שנכנסה לעיר פלוגה של חיילים כורדים, שהיתה נאמנה לעוצר, הופיעו ברחוב רשיד מכוניות משטרה, צבא-רוכבים וחיל רגלים. הם ירו בפורעים ואלה נפוצו.

יצויין, כי רובע בתאווין, הרובע העשיר שבתי היהודים בו לא היו צמודים זה לזה ככרובע הישן, לא נפגע כלל. אחד העדים הסביר זאת בקשרי ידידות בין היהודים ברובע זה ובין קציני-הביטחון, יחד עם שוחד שניתן להם, ואלה עצרו את גל הפורעים ממרכז העיר.³¹

2. הפורעים ומנהיגיהם

בעת כניסת העוצר עבד אל-אלאה לעיר, ב-1 ביוני בשעות הבוקר, היו בבגדאד כמה גורמים אשר, לפי כל העדויות והחקירות, עמדו אחר-כך בראש הפורעים. בראש וראשונה היו אלה החיילים וקציניהם שהובסו על-ידי הכוחות הבריטיים ועתה, באנדרלמוסיה שנשתררה, שבו העירה על נשקם, מתוסכלים, מאוכזבים ומחפשים פורקן לזעמם. אפשר שמראה היהודים החוגגים תרם לפרוץ הפרעות;³² אולם הניגוד בין יהודים למוסלמים לא היה חיצוני בלבד אלא ביטוי לאוריינטאציות מנוגדות לחלוטין של ערביי עיראק ששאפו לעצמאות — מזה, ושל יהודיה שהעדיפו את חסות

28 דו"ח ועדת החקירה, עמ' 1, 'מסיבותיהם...', עמ' 4-5, 'על הפרעות בעיראק', 13.7.41, אצ"מ S25/5289.

29 שם נהרגו 15-20 יהודים, לדברי יתח בעל הפרעות ביהודי עיראק, 22.7.41, אצ"מ S5/2663. וראה עדות יהודי שניצל מהטבח בבאב אל-שייח', 'עדות מפי עד בגדאדי', 14.7.41, אצ"מ S25/5289.

30 רשימה מפורטת של שמות הרחובות אשר נפגעו — ראה: מ' ולצר, 'עיראק בימי המלחמה', ילקוט המזרח התיכון, אפריל-מאי 1947, עמ' 42. יוני-יולי 1947, עמ' 66-67.

31 דוד רחמים, עדות מ-1960, יד ושם B/4-1a. לדעה זו לא מצאתי חיזוק ממקור אחר.

32 S. Haim, *ibid.*, p. 194

הבריטים — מזה. מה עוד שחיילים אלה, פיתר תושבי המדינה, היו חשופים לתעמולה אנטי-בריטית ואנטי-יהודית במשך שנים אחדות.

גורם אחר היו פלוגות הנוער 'כתאיב אל-שבאב', בעיקר הקבוצות שאורגנו בידי סבעאוי, שתפקיד השיטור בעיר אמנם ניטל מהם אך נשקם לא נלקח. נוער זה, שהושפע מאידיאולוגיה נאצית ואנטישמית ומערכים לאומניים-פאשיסטיים מיליטאריסטיים, היה מאוכזב מכישלון ההפיכה הלאומית ונכון לפגוע ביהודים, שתוארו כ'אוייביה הפנימיים' של המדינה, לא רק כפורקן לזעמו אלא כמטרה לעצמה. גם בין אנשי-המשטרה נמצאו אנטי-בריטים מתומכי רשיד עאלי. הם ועוד רבים מתושבי בגדאד השתתפו בפרעות.

מדו"ח ועדת-החקירה מסתבר שחיילי הצבא הם שהחלו בשפיכות-הדמים ליד גשר אל-ח'ר. אחרי-כן עמדו חברי פלוגות-הנוער ואנשי-הצבא בראש התוקפים, והמשטרה לא הגיבה ואף שיתפה פעולה עם הפורעים.³³ לאלה נתלווה המון רב של תושבי בגדאד, בני שכבות נמוכות, פושעים, נוצרים שהדריכו את הפורעים לבתי היהודים ולחנויותיהם,³⁴ מוסלמים שניצלו את ההזדמנות לפרוץ לבתי היהודים, ואחרים. אספסוף זה פרץ לבתי-היהודים כשהוא מצוייד באקדחים, סכינים, גרזינים וכלי-משחית אחרים.³⁵ משנפוצו בסביבות בגדאד הידיעות על המתרחש בה, נהרו אליה רבים מן הכדואים שהתגוררו בשכנות לה, על-מנת להשתתף בשוד וליהנות מן ההפקר. הצטרפותם שינתה את צביון הפרעות, שכן הם לא הכדילו בין רכוש של יהודי, מוסלמי או נוצרי, ומטרתם לא היתה לרצוח אלא לשדוד. השתתפותם היתה אולי מן הגורמים שהשפיעו על השלטונות להשליט חוק וסדר.

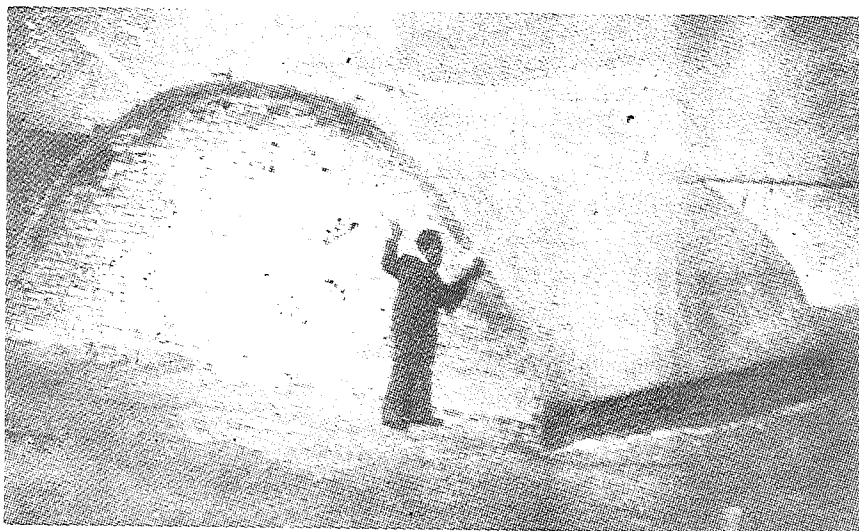
3. היקף הפגיעות ואומדני-הנזק

כיוון שהפורעים, ובמיוחד מנהיגיהם, פעלו לא רק על יסוד רגשות האכזבה וכתוצאה מההזדמנות שנפלה לידיהם, אלא בעיקר על יסוד השינאה שטופחה בהם במשך שנים, השתקף הדבר גם באופיין של הפגיעות. הכוונה, לפחות בהתחלה, היתה לרצוח יהודים, לזה ניתוספו מעשי הכיזה. זו גם מסקנת ועדת-החקירה:

33. עד מרחוב טטרן מספר, שהשוטרים טיעו לאספסוף לשדוד את ביתו; עד אחר מרחוב חנון מספר, שקצין-משטרה ירה בחלון ביתו, ויחד עם חיילים, שוטרים-רכובים ואזרחים נוספים ירה בדלת ושברה. הדירה נשדדה כולה והוצפה במים (עדות מיום 14.7.41, אצ"מ S25/2589). עד אחר מספר על חייל שתקף בסכין נער יהודי בכית-קפה ועל הצבת שתי מכונות-ירייה, האחת בגג של בית גבוה והשנייה בגג מרכז-המשטרה. מכאן צלפו על היהודים שמצאו מסתור על הגגות. אחדים נהרגו והיתר נמלטו ('עד מספר ג', 16.7.41, שם). ה' נאג'י מרחוב טטרן, שהגיע לארץ ב-26.7.41, מציין שהשוטרים נטלו מידי ההמון את המובחר מן השלל ששדדו. הוא גם מוסיף לעניין סיועם של אנשי-המשטרה לאספסוף — על-ידי הצבת כלי-נשק על גג גבוה — ומספר שבכוחו לרחוב, פצעוהו חיילים והניחו לו רק בהניחם שהוא מת. הוא ניצל בידי מוסלמי שאספו לביתו (שם).

34. עדות יתח, 20.7.41, אצ"מ, S25/5289; עדויות נהגים, 13.7.41, שם.

35. עדות ה' נאג'י, 29.7.1941, שם.

קבר־אחים לחללי הפוגרום בבגדאד

הוכח, כי ביסוד המאורעות היה לא רק הרצון לשלל ולבז כי אם רגש איבה. המאורעות הראו, כי השודדים שברו במקום את הדברים שלא יכלו לקחת אתם מפאת כובד משקלם, למען לא יהיו עוד לתועלת, הרסו את מסגרות הדלתות והחלונות, חתכו את חוטי־החשמל, פתחו את צינורות־המים והניחו למים לזרום ולהציף את הבתים. כל אלה מורים על רוח שנאה, אולם המניע היה רגשות חזקים משנאה גרידא, כפי שנראה ממקרי־הרצח שפגעו אף בנשים וילדים.³⁶

ואכן, נעשו מעשי־אכזריות נוראים: אונס, ריטוש־אברים וניפוץ תינוקות.³⁷ בתי־כנסת נפגעו, ספרי־תורה נקרעו, כלי־קודש נבזזו, מעשים המהווים עבירה אף על חוקי האסלאם. רכוש יהודי רב נבזז מבתים, מחנויות, מבתי־מלאכה ועוד.

על מיספר הנפגעים אין לנו נתונים מדויקים וברוקים. מיספר ההרוגים שנוקטים המקורות השונים נע³⁸ בין 150 (במספר זה נוקט יוסף אל־כביר)³⁹ עד 179 (במיספר זה נקט סלמן שינה, עו"ד ובמשך כמה שנים חבר הפארלמנט העיראקי, הוא גם המקור היחיד שפירט מספר זה: 18 תינוקות, 26 צעירים ורווקים, 48 אבות משפחה, 19 נשים

36 דו"ח ועדת החקירה, שם, עמ' 6-7.

37 עדות יעקב פרץ, 8.9.1941, אצ"מ S25/5290, קינה מ־24.8.1941 אצ"מ S25/5289.

38 סיכום כללי של האומדנים השונים של ההרוגים, הפצועים והערך הכספי של הנוקים — ראה: ניר שוחט, סיפורה של גולה, ירושלים תשמ"א, עמ' 173. וראה: דו"ח ועדת־החקירה, עמ' 3; עדויות

מ' יתח מ־20.7.1941, אצ"מ S25/5289, ר־19.7.1941, אצ"מ S25/5290; ע' חדר, יד ושם, 03/1406; עדות תרוינה, יד ושם B/4-1a.

39 התזכיר 'מסיבותיהם של מאורעות בגדאד', שם, עמ' 1.

ואימהות, 32 זקנים)⁴⁰. אומדן הפצועים נע בין 'יותר מ-450' (יוסף אל-כביר)⁴¹ עד 2,118 (מספר הנראה לא מבוסס). מספר החנויות שנשדדו: 600-2,371, מספר הדירות שנפגעו 875-1,000 (יוסף אל-כביר, משה יתח ודו"ח ועדת-החקירה נוקטים את המספר 1,500 חנויות ובתים שנשדדו). ס"ה המשפחות שנפגעו נע בין 2,300 (דו"ח ועדת החקירה, עדות מ' יתח) ל-3,000 ('י אל-כביר). אומדן הערך הכספי של הנזק שנגרם נע בין 680,000 ל"ש ל-3.5 מיליון ל"ש⁴² (מ' יתח מעריך את הנזק הכספי ב-800,000 ל"ש). מכל מקום, הפגיעה בנפש וברכוש היתה קשה והיא פגעה לפי אומדן ב-14,000 נפש, שהם כ-15 אחוז מיהודי בגדאד.⁴³

4. תגובות היהודים נוכח הפרעות

הפרעות ביוני 1941 היו סיטואציה חדשה שבפניה עמדו יהודי בגדאד מופתעים וחסרי-אונים. במשך מאות שנות הקיום היהודי בארצות האסלאם חיו היהודים במסגרת חוקים שהפלום לרעה והשפילום. הקהילות התגוננו בפני פגיעות שונות באמצעי-שתדלנות, במיוחד פניות לשליטים ותשלומי כסף. בשנות השלושים, נוכח התגברות האנטישמיות בעיראק, הגיבו היהודים בדרך של הפסקת כל פעילות קהילתית שהיתה עלולה להתפרש כציונית, ועל-ידי בקשת עזרה מהשלטונות, שביטות מיסחר לימים אחדים והסתגרות בבתי לעת ערב.⁴⁴ אמצעים אלה לא פתרו את הבעיה, אך סייעו להחזרתם של סדרי-החיים התקינים, פחות או יותר. כאשר פרץ המרד של רשיד עאלי חששו רבים מפני שחיטה המונית, אולם היהודים היו חסרי מסורת של התגוננות, לא היתה להם הכשרה להשתמש בכלי-נשק, ואלה כמעט שלא היו בנמצא. ואכן העדויות על התנהגות היהודים בעת הפרעות אינן מראות אף על ניסיונות של התגוננות. הם התכנסו בבתיהם ונעלו את הפתחים, ומשפרצו הפורעים עלו לגגות וברחו. רבים פנו אל המתפרעים בתחניות או ביקשו סיוע משכנים ומאנשי-משטרה. עם זאת ידוע על מקרים לא מעטים שבהם ניסו היהודים להרתיע את הפורעים ולהקשות עליהם על-ידי השלכת שמן ומים רותחים מן הגגות, או חפצים כבדים ולבנים שהוסרו ממעקי-הגגות. אף היו ניסיונות להרתיע את הפורעים על-ידי נשק,

40 סלמן שינה, מכבל לציון, תל-אביב תשט"ו, עמ' 102.

41 התזכיר 'מסיבותיהם... שם, עמ' 1.

42 האומדנים הכלליים — ראה: ניר שוחט, שם, שם.

43 אם מחשבים 6 נפשות למשפחה, על-פי עדות יתח, 20.7.1941, שם.

44 ח' כהן, שם, עמ' 156-157. מעניינים דברי א' סרני בהקשר זה: 'ניסיונות אלה של התרצות לשליטים על ידי התבוללות ושליטת כל סולידאריות לאומית יהודית נדחו מתוך בוז על-ידי הערבים, אשר רצו בחיסול הכוח היהודי ולא בטמיעתם של היהודים בין הערבים, והשתמשו בשאלת ארץ-ישראל כדי להרוס את עמדות היהדות המקומית. כולם ידעו היטב שכונת "הצורים" היתה לעשות "קאפיטאל" מעניין הציונות, כדי לסדר חשבונות עיראקיים... מכתב א' סרני לסוכנות, 3.2.1943, אצ"מ S25/5289.

ואלה לא תמיד הועילו, כיוון שאנשי הצבא והמשטרה היו מזויזנים בכלי-נשק יעילים יותר.⁴⁵

5. הגורמים לפרעות

בתודעתם של רבים מיהודי עיראק קשורות הפרעות ברשיד עאלי ובאנשיו. ביטוי כולט לתפיסה זו עולה מתוך התזכיר של יוסף אל-ככיר, שבא להוכיח כי הפרעות היו פרי תוכנית מאורגנת ומחושבת היטב, בהנהגת השר יונס אל-סבעאוי. אל-ככיר מביא כמה הוכחות לטענתו: במאורעות השתתפו לפחות 20,000 איש, במשך חודש מאי התנהלה הסתה שיטתית בכל אמצעי-התקשורת, ובמקביל חתר אל-סבעאוי, שהיה פרו-נאצי ואנטישמי, להשתלט על הממשלה ואז לפגוע ביהודים. ההזדמנות ניתנה לו עם בריחת איש-השלטון. לאחר שמינה עצמו למושל צבאי, בבוקר יום ר' ה-30 במאי, זימן את ראש-הקהילה, הרב ששון כוזרי, וביקש שהיהודים יסתגרו בבתיהם במשך שלושה ימים.⁴⁶ לדעת אל-ככיר, מוכיחה הוראה זו על כוונת סבעאוי להוציא את תוכניתו לפועל.

אל-סבעאוי אכן היה פרו-נאצי. הוא שהקים את האירגונים הטרור-צבאיים ושלט בהם, הוא עמד בראש תנועה שוביניסטית ואנטישמית שליכתה את שנאת ההמון ליהודים ובשעת הפרעות עמדו חבריה בראש המתפרעים. סביר שהוא התכוון לנצל את הפרעות ביהודים למטרותיו הפוליטיות, עם זאת לא מצאתי עדות על תיכנון ואירגון מפורטים של הפרעות.

ברבות מעדויותיהם של יהודי בגדאד חוזרת ונשמעת הטענה כי ימים אחדים לפני הפרעות סומנו הבתים והחנויות של תושבי העיר על-פי השתייכותם הדתית.⁴⁷ ארצישראלי שביקר בבגדאד זמן קצר לאחר הפרעות העיד על סמלידת בצבע שחור או אדום שנראו על קירות הבתים.⁴⁸ ממקורות אחרים נמסר שגם לאחר האירועים לא שקטו הרוחות, והמוסלמים נהגו לסמן בתים וחנויות ולאיים בפרעות חדשות.⁴⁹

45 עדות מפי ע'ד בגדאדי מרח' טטרן וע'ד משוק חנון, 14.7.1941, אצ"מ, S25/5289; 'עד מספר ג', 16.7.1941, שם; עדויות של נהגים בקר בגדאד-חיפה, 13.7.1941, שם; עדות יתח, 20.7.1941, שם; עדות נהג הגר ברחוב ע'אזי, 2.8.1941, אצ"מ S25/5290; עדות א' תרוינה, יד'ושם B/4-1a; 'הפגרום נגד היהודים', שם. דוד רחמים בעדותו (יד'ושם, שם) מספר שלאחיו היה אקדח ומיספר כדורים, אולם בני-המשפחה שהסתתרו במקלחת החליטו שמוטב לא להשתמש בו, מחשש שהפורעים ינקמו בכל בני-הבית. שני סוחרים בכימיקלים הציעו לבני-משפחתם לשפוך על התוקפים נתרן מאכל (סודה קאוסטית), והצעתם נדחתה בטענה שאם ייפצעו או ייהרגו ערכים — מי יצילם לאחר הפרעות? (אורי כהן, תזכיר, יולי-אוגוסט 1944, את"ה 14/20).

46 על עניין זה יש מקורות מקבילים מוסמכים: עורך-הדין שלום דרוויש, שהיה נוכח בשעה שנקרא הרב אל המושל ובעת שחזר ובפיו ההוראות הללו — ראה: 28.6.1960, יד'ושם, B/4-1a; ראה גם דו"ח ועדת-החקירה עמ' 6; עדותו של עזרא חרד, עמ' 11.

47 'מסיבותיהם של מאורעות בגדאד', אצ"מ, S25/5289, סעיף ג' עמ' 6; 'מילואים לעדותם של נהגים', 13.7.41, שם; דברי י' ע' (כנראה יצחק עזריהו), 6.8.41, שם.

48 דברי י' ע' שם.

49 עדות דוד רחמים, 1960, יד'ושם B/4-1a.

אל-כביר מציין את המיוחד בפרעות אלה לעומת פורענויות אחרות שידעה הקהילה, כגון בשנת 1917: 'במקרה הקודם היו מקרי-שוד כלי הבדלה בין יהודים ללא-יהודים, ואלו שפיכות הדמים במקרה זה היתה התפתחות חדשה...'.⁵⁰ גם ועדת-החקירה ראתה בהסתה האנטי-יהודית, ובמיוחד באל-סבעאוי, את הגורמים לפרעות, אך את האחריות הישירה היא הטילה על הדרג הביצועי של הצבא והמשטרה בבגדאד. היא האשימה מפקדים בכירים במשטרה ובצבא — בהם אנשי ועדת-הביטחון, פרט לארשד אל-עמרי, וגם את מושל בגדאד — כאחריות לאי-השקטת המצב בראשיתו, ודבר זה היה מונע את הפרעות. עם זאת מציינת הועדה את ייחודם של הפרעות — את השינאה ליהודים, שהיתה המניע המרכזי.⁵¹

שני המיסמכים שהוזכרו נגעו לאנשי בגדאד, אולם התעלמו מגורם נוסף — הבריטים, שלעצם נוכחותם היתה חשיבות מכרעת במהלך המאורעות. שהרי הפרעות התחוללו לאחר שצבא בריטי חנה סמוך לבגדאד.

בקרב יהודי עיראק רווחת הדעה, כי לבריטים היתה יד בפרעות. הם ידעו שהשהיית כניסתם לעיר מפקירה אותה לשוד ורצח, והיה ברור שהפגיע ביותר הוא המיעוט היהודי,⁵² אולם היה נוח לבריטים לאפשר להמון המאוכזב לפרוק את רגשי-זעמו. הם לא הכניסו צבא בריטי לעיר גם מחשש שנוכחות הצבא הזר תפגע ביוקרתו של העוצר, איש-חסד.⁵³

פרופ' אלי כדורי, שחקר את המסמכים הבריטיים בפרשה זו, מתאר תמונה מורכבת יותר, אך לא שונה במהותה. הוא מצא שהבריטים נקטו במדיניות של מידת ההתערבות הקטנה ביותר, אשר יש בה כדי להבטיח את האינטרסים הבריטיים באזור: נתיבי התחבורה והנפט. לפיכך הם המליכו את פייצל, בהניחם שיהיה מקובל על הציבור; אולם המלך ההאשמי נחשב לזר והיה שנוא על הלאומנים העיראקיים. לפי אותה מדיניות הם העניקו עצמאות לעיראק ולא התערבו בענייניה בסוף שנות-השלושים, למרות התגברות הזרמים הפרו-גרמניים והאנטי-בריטיים.⁵⁴ על-פי אותו הלוך-מחשבה התנגדו השגריר הבריטי בעיראק, קורנוואליס, והמפקד הצבאי של הכוחות הבריטיים במזרח התיכון, וייוול, לפלישה לעיראק לאחר מרד רשיד עאלי. הכוחות הבריטיים שהגיעו מהודו ונחתו בקרבת בצרה התמקמו לפי הוראת וייוול⁵⁵ ברובע עשאר שליד העיר ואת העיר לא כבשו. כתוצאה מכך התחוללו מעשי שוד וביזה של

50 דו"ח ועדת החקירה, ראה ציטוט לעיל, עמ' 30.

51 י' מאיר (יהושפט), מעבר למדבר — המחתרת החלוצית בעיראק [תל-אביב] 1973, עמ' 36.

52 דעות אלו ואת הגורמים ליצירתן ולהתבססותן מביא כדורי במאמרו: E. Keddurie, 'The Sack of Basra and the Farhud in Baghdad', p. 306

53 'המדיניות הבריטית בעיראק היא נושא מרכזי בשני מאמרים של א' כדורי: 'The Kingdom in Iraq: a Retrospect', *The Chatam House Version*, pp. 236-282; 'Pan Arabism and British Policy', *ibid.*, pp. 213-235

54 וייוול הורה לא להתערב בענייני המינהל בעיראק: E. Keddurie, 'The Sack...', *ibid.*, p. 287

האזור המסחרי בצרחה, ורק בזכות התערבותם של אחדים מנכבדי־העיר נמנעו מהומות רציניות יותר.

בכגדאד ננקטה שוב אותה מדיניות, והפעם באחריותו הישירה של קורנוואליס. מדיניות זו ניסתה להציג את הפיכת רשיד עאלי כיוזמה של קומץ פרו־גרמנים, ללא תמיכה ציבורית, והתאמצה לשוות לפעילות הבריטית דימוי של סיוע לעוצר עבד אל־אלאה ולא של כיבוש. על־כן נאסר על הצבא הבריטי להיכנס לעיר או להשתלט על גשרי החידקל.⁵⁵ העוצר ניסה להקים ממשלה שתתפקד מיד עם כניסתו לעיר, אך הוא לא הצליח במאמציו. וכך נותרה השליטה בעיר עד יום שני בצהריים להלכה בידי העוצר, ולמעשה — בידי האספסוף. אנשי ועדת־הביטחון שהוקמה בעיר נמנעו מלפעול בימי הפרעות, מפני שכוחות הצבא והמשטרה לא נשמעו להם, ולפיכך הם הטילו את האחריות זה על זה, תוך כדי ציפייה להוראות מגבוה. אולם הוראה מהעוצר לא הגיעה אלא כעבור יממה ומעלה, הואיל וגם הוא חשש להפעיל את סמכויותיו על כוחות־הצבא בעיר וחיכה לבוא הכוח הכורדי הנאמן לו.

היחידים שיכלו לפעול היו הבריטים, ואת האשמה על אי־התערבותם תולה פרופ' כדורי בקורנוואליס, שידע על המתרחש, ואף־על־פי־כן, מתוך שיקולי מדיניות, הפקיר לחסדי ההמון את אזרחי־בגדאד שנחשבו לתומכי־הבריטים.

ד. שיקום הקהילה

למחרת הפרעות החלה הקהילה בפעולות השיקום. הנפגעים, שהיו מרוכזים בתחנות־המשטרה, בבית־החולים, בבנייני מוסדות־החינוך של הקהילה ובבתי־קרובים, החלו לחזור לבתיהם.⁵⁶ בצהרי יום ג', ה־3 ביוני, נתמנתה ועדת־חרום בראשותם של עזרא חדר ובנימין אצלמן,⁵⁷ וזו סיפקה מזון למשפחות שנתרו בחוסר־כל ואספה נתונים על הנפגעים ועל הנזק החומרי.

כספי השיקום הגיעו מכמה מקורות:

(א) סיוע כספי מאת קרובי־משפחה. אין בידינו פרטים על היקפו של סיוע זה, אולם ידוע שהוא היה ניכר. (ב) עשירי־העיר תרמו לוועדת־השיקום, שפעלה בראשות תוינה החל מ־23 ביוני.⁵⁸ (ג) תרומות מחר"ל: מיוצאי־עיראק בבומביי ובאיראן, בסך אלפיים דינאר בערך, ומהוועד הלאומי בארץ־ישראל — 400 לא"י.⁵⁹ (ד) מענק בסך 20,000 דינאר ממשלת עיראק. עוד בימי ממשלת אל־מדפעי הובטח פיצוי בן 30,000 דינאר לקורבנות, בין היתר כדי למנוע את הקהילה מלבקש עזרה מיהדות־העולם,

Ibid., pp. 296-297 55

56 עדות תוינה, ירושם, B/4-1a, עמ' 4-5.

57 יומן תוינה, שם, 3.6.1941.

58 שם, 23.7.41; וכן בעדותו בירושם, סעיף 16. משנת 1942 עד 1951 התקיימה ועדה שטיפלה ביותמים ובראשה עמד תוינה.

59 מכתב יחל לשרתוק, 26.5.1942, אצ"מ, S25/5289.

אולם הכספים לא הוענקו. כאשר עלה נורי אל-סעיד לשלטון, הוא שב והבטיח מענק זה. באותו זמן הציע ד"ר י"ל מאגנס שהג'וינט ילווה ליהודי בגדאד 20,000 לא"י;⁶⁰ הקהילה ביקשה שהותמה לשקול את ההצעה, אולם כאשר ניתן המענק הממשלתי היא דחתה את הצעת הג'וינט. המענק הממשלתי היה חלק ממענק בסך 120,000 דינאר אשר רובו נמסר לאזרחים בריטיים שרכושם נבזז ולתושבים מקומיים בערים אחרות שנפגעו בתודשים מאירויני. באופן זה נמנעה הממשלה מלהזכיר במפורש בפארלאמנט כי ניתן סיוע כלשהו ליהודים וחסכה מעצמה ביקורת מצד אזרחיה הערבים. לדעת איתח, אפשר שידיעות על ההצעה שהביא מאגנס הן שהאיצו בממשלה לתת את המענק ליהודים.⁶¹

יחסה של ממשלת עיראק ליהודים לאחר הפרעות לא היה עקבי. בהתחלה היה היחס סובלני, כמתוך הכאה-על-חטא.⁶² בשביעי ביוני מינתה הממשלה ועדה לחקירת הפרעות, וזו פעלה בשיתוף עם ועדה-קהילה, ובילי הגישה לממשלה דו"ח ובו האשמות חמורות נגד מפקדי הצבא והמשטרה בבגדאד. הממשלה לא פירסמה את הדו"ח, כי בסוף קיץ 1941, בעקבות הפלישה הגרמנית לרוסיה, גברה האהדה לנאצים ולרשיד עאלי. עונשי מוות ומאסר הוטלו על האשמים, אולם יותר משהיתה פעולה זו מכוונת להעניש פורעים, היא נועדה לפגוע בתומכי רשיד עאלי והמופתי הירושלמי.⁶³ כמו כן הוקלו תנאי היציאה מעיראק; אלה שביקשו להגר קיבלו אשרות-יציאה (הקשיים היו בהשגת אשרות-כניסה לארצות אחרות). זמן-מה אחרי-כן החמיר יחס השלטונות אל היהודים, ומאוחר יותר הוא אף הגיע לגיוהול הסתה אנטישמית. למרות ההיקף העצום של הנוק החומרי שסבלה הקהילה היהודית, היה השיקום מהיר. יותר מכל צורות הסיוע שהזכרנו סייע ה'פרוספריטי', שהחל חודשים אחדים אחרי כיבוש עיראק בידי הבריטים. ואף-על-פי-כן היו לפרעות השפעות מרחיקות-לכת על יהדות עיראק כולה. הזעזוע שנגרם עירער את תחושת הביטחון והיציבות ופגע בהרגשת השייכות. היה ברור שמאורעות כאלה עלולים לחזור ולהישנות, מפני

60 ראה דיווחו של י' בן-צבי בישיבת הנהלת-הסוכנות בירושלים, מס' 54, 20.7.1941, אצ"מ. ידיעות על כספים שהקציב הג'וינט למען הנפגעים התפרסמו בפברואר 1942, ראה מכתב אל המחלקה המדינית של הסוכנות, 20.2.1942, אצ"מ S25/5289.

61 מכתב איתח לשרתוק, שם.

62 איתח מוסר בעדותו לפני ד"ר ב' יוסף: 'מצבם המוראלי של היהודים בבגדאד הוטב. ניכר רגש-אשמה מצד המוסלמים. היהודים מדברים בקול רם יותר וגם מעיזים לדרוש דרישות... קורים מקרים בוודים של התנפלויות על יהודים, אולם הדבר היה קורה גם לפני פרוץ המאורעות. עתה, כשפונים יהודים למשטרה — הם נענים יפה'. אצ"מ S25/5289. י"ע מוסיף: 'יש רצון מצד השלטונות המרכזיים לתקן את המעוות ולא להרשות מעשי הפקרות... אנשי השלטונות הנמוכים עוינים את היהודים בצנעה ומחכים לשעת כושר לקחת נקם...'. (אצ"מ S25/5289, 6.8.1941).

63 'על המצב בעיראק', 16.7.1941, אצ"מ S25/5289; 'המצב בעיראק', 28.9.1941, אצ"מ S6/3785; במכתבו ללינטון, כותב ליאו כהן: 'None of those who took part in that pogrom has been prosecuted. Only those who shot on Iraqi troops were punished'. S25/5289, 23.2.1942.

שנאת ההמון ליהודים לא פחתה ולא חדלו האיומים לפרוע בהם, לכשיתאפשר הדבר.

המשבר היה חמור במיוחד בחוגים שניסו להשתלב בחברה ובתרבות של עיראק וראו עצמם חלק ממנה. במכתב לסוכנות בפברואר 1943 תיאר סרני את המשבר:

במשך יומיים אלה של יוני 1941 נשבר חלום ההתבוללות הערבית ופסקה בלב היהודים האמונה, שיש אפשרות לחיות חיים נורמאליים בגלות עיראק. רצון הבריחה גבר. לולא היו סגורות כל הדרכים, לו היתה אז נפתחת איזו דלת שהיא, היו מתפרצים אליה כל יהודי עיראק, גם אלה אשר האמינו והכריזו במשך שנים על נאמנותם העיראקית. ולרכים, ביחוד לנוער או לאלה אשר היו קשורים בעבר לתנועה עברית או ציונית, רמזה הארץ כפתרון שלם ויחידי.⁶⁴

ואכן הרצון להגר איפיין את החודשים שלאחר הפרעות. העשירים ביקשו להגר לאמריקה, להודו וליראן, אולם איראן בלבד נתנה אשרות-כניסה, ורק לעונת-הקיץ.⁶⁵ על היקפה של הנכונות לעלות לא"י כתב א' אפשטיין, על סמך שיחות עם יהודים בכצרה, באוגוסט 1941: 'כל מי שיש לו אלטרנטיבה אחרת כלשהי לא יטרח להמיר את ערבי עיראק בערבי ארץ-ישראל' (המקור באנגלית).⁶⁶ אלה שביקשו לעלות לא"י היו לרוב חסרי-אמצעים, מיואשים מהמאורעות בארצם, ובמיוחד אלה שהיו להם קרובים בארץ-ישראל.

הרוב הגדול של יהודי עיראק נשארו במקומותיהם — מפני שלא היה לאן להגר, או בגלל פיתוי ההתעשרות בתקופת השיגשוג הכלכלי, או משום ששיגרת חיי היום-יום הקהתה את הזעזוע. נוסף לכך, התנגדו חוגי האינטליגנציה, העשירים והנהגת-הקהילה לצעדים הפוגעים במה שנראה להם כהשתלבות האיטית והשקטה של הציבור היהודי בחברה הכללית, צעדים העלולים להחמיר את תנאי-הקיום היהודי בעיראק. כולטת במיוחד עמדת הנהגה של הקהילה, שגנזה את דו"ח ועדת-החקירה הממשלתית שהועבר אליה,⁶⁷ מנעה התכנסויות ליד קבר האחים,⁶⁸ לא לחצה על הממשלה להגדיל את הפיצויים הכספיים לנפגעי הפרעות, שלא עמדו בשום יחס להיקף הנזקים,⁶⁹ ועוד. עמדה זו של הנהגת הקהילה היא גם כן שקבעה את הסתייגותה מפעולות המחותרת הציונית שהחלה ב-1942.⁷⁰

לנוכח התגברות האנטישמיות וההסתה מטעם השלטונות במחצית הראשונה של

64 3.2.1943, אצ"מ S25/5289.

65 עדות יתח, 20.7.1941, שם, דברי י"ע 6.8.1941, שם.

66 דו"ח אפשטיין לשרתוק, 28.8.1941, אצ"מ Z/14, 797. ראה להלן בקובץ התעודות בחוברת זו.

67 עזרא חדר, 15.9.1959, יד ושם, שם.

68 שם. לכך אפשר להוסיף את דברי ש' דרוויש: 'הקהילה השתדלה לא להקים רעש מסביב לקבורה

כדי לא ללבות את היצרים'. עדות דרוויש, 29.6.1960, יד ושם, B/4-1a.

69 S. Haim, 'Aspects...', *ibid.*, p. 195

70 פרט לאל-כביר, שאם כי לא הזדהה עם הרעיון הציוני, סייע לאנשי המחותרת.

שנות הארבעים, פנו רבים מן הצעירים היהודים המשכילים אל התנועה הקומוניסטית, בגורסם כי ניצחון הסוציאליזם בעיראק יפתור גם את הבעיה היהודית. בקרב בני-נוער אחדים התעוררה יוזמה להקמת אירגון להגנה עצמית;⁷¹ היוזמה נתקלה בקשיים רבים והישגיה היו מיזעריים. רבים ניסו לרכוש נשק, למרות האיסור בחוק, אבל לא הושגו יותר ממאות אחדות של כלי-נשק.⁷² בסיכום, רושמן של הפרעות הצטמצם בעיקר לתחום ההכרה והרגש, וכאן היתה ההשפעה בלתי-נמחית. היא הקיפה גם את היהודים שחזרו לחיי המיסחר והעסקים ואלה שהתעשרו וחיו חיי-מותרות, וגם את אלה שהתנגדו לפעולות המחתרת הציונית. בקרב כלל היהודים שררה חרדה מפני העתיד, חוסר ביטחון בדבר המשך הקיום היהודי בעיראק וחשש מתמיד מפני כל שינוי העלול לפגוע ביהודים: ניצחונות הציר, מאורעות בא"י, יציאת הבריטים מעיראק וכיו"ב. לאנטישמיות הגואה בתקופת המלחמה היה, כמובן, חלק בהשתררות החרדה הזו. אולם לפרעות בבגדאד היתה חשיבות מעבר לתוצאותיהן המקומיות והמיידיות. משנפוצו הידיעות ונתפרסמו גם בא"י, הן עוררו הד רב ביישוב היהודי ובקרב מנהיגיו. הם נזעקו לא רק להפיץ את הידיעות⁷³ ולתת סיוע כספי מסויים,⁷⁴ אלא אף לראשונה הקציבה להם הסוכנות 110 רשיונות-עלייה מתוך ה-500 שהיו בידיה.⁷⁵ באפריל 1942 הגיעו לבגדאד השליחים הראשונים מטעם המוסד לעלייה ב': אנצו סרני, שמריה גוטמן ועזרא כדורי. הפרעות ביהודי בגדאד היו נקודת-מיפנה בתולדות יהודי עיראק, ממנה מתחילה פרשת מעשים ועלילות שהגיעה לשיאה עם עליית יהדות זו, רובה ככולה, למדינת ישראל.

71 י' מאיר, שם, עמ' 40-48.

72 את"ה, 14/19.

73 פרטיכל ההנהלה הציונית בירושלים, 13.7.1941, אצ"מ; מכתב מהסוכנות בירושלים ללונדון,

11.7.1941 אצ"מ S25/5289.

74 מכתב איתח לשרתוק, 26.5.1942, שם.

75 פרטיכל ההנהלה הציונית בירושלים, 24.8.1941, אצ"מ; וראה: פירסום של לשכת ההסברה של

הסוכנות 'בעניין העלייה מעיראק', 28.9.1941, אצ"מ, S6/3785.